

MUHAMMAD SOLIH HAYOTI VA IJODI. "SHAYBONIYNOMA"
ASARINING TARIXIY-BADIIY AHAMIYATI

Shaxnoza Baxriddinova

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti 1-
bosqich magistranti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada XV–XVI asrlar chegarasida yashab ijod qilgan shoir, tarixnavis va davlat arbobi Muhammad Solihning hayoti va ijodi, "Shayboniynoma" asari badiiy hamda tarixiy jihatdan tahlil qilinadi. Maqolada asarning yaratilish sabablari, g'oyaviy yo'nalishi, tarixiy asoslari, til va uslub xususiyatlari, shuningdek, unda ifodalangan milliy ruh, xalqona tafakkur va tarixiylik masalalari yoritilgan. "Shayboniynoma"ning o'zbek adabiyotidagi o'rni va Shayboniylar davrini o'rganishdagi ahamiyati ham tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Shayboniixon, hamd, na't, temuriylar, urush, Samarqand, Buxoro, qamal, tarix, harbiy yurish, fojia

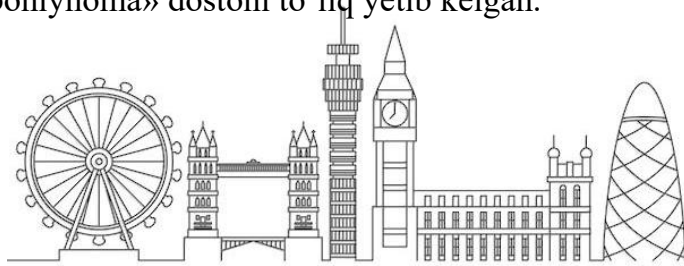
Annotation. This article examines the life and creative activity of the poet, historian, and statesman Muhammad Salih, who lived and worked at the turn of the 15th-16th centuries. It provides a literary and historical analysis of his work Shayboninoma. The article discusses the reasons for the creation of the work, its ideological direction, historical foundations, linguistic and stylistic features, as well as the expression of national spirit, folk worldview, and historicism. The significance of Shayboninoma in Uzbek literature and its importance in studying the Shaybanid era are also analyzed.

Keywords: Shaybanikhan, hamd, naat, Timurids, war, Samarkand, Bukhara, siege, history, military campaign, tragedy.

Аннотация. В данной статье рассматриваются жизнь и творчество поэта, историка и государственного деятеля Мухаммада Салиха, жившего и творившего на рубеже XV–XVI веков, а также проводится художественный и исторический анализ его произведения «Шайбанинаме». В статье освещаются причины создания произведения, его идейная направленность, исторические основы, особенности языка и стиля, а также отражённые в нём национальный дух, народное мировоззрение и историзм. Анализируется значение «Шайбанинаме» в узбекской литературе и её роль в изучении эпохи Шайбанидов.

Ключевые слова: Шайбани-хан, хамд, наат, тимуриды, война, Самарканд, Бухара, осада, история, военный поход, трагедия.

Muhammad Solih XV asrning ikkinchi yarmi XVI asrning boshlarida yashab ijod etgan shoirdir. U xalq orasida ikki tilli shoir sifatida shuhrat topgan. Muhammad Solihga Navoiy, Bobur kabi ulug' shaxslar yuqori baho berganlar. Shoirning o'zbek va fors, tojik tilidagi she'rlaridan ayrim parchalar va «Shayboniynoma» dostoni to'liq yetib kelgan.

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC
SOLUTIONS

M.Solih haqida Navoiy «Majolis un-nafois» asarida, Bobur «Boburnoma»sida, Xondamir «Habibus siyar», Mirzo Haydar «Tarixi Rashidiy», Lutf Alibek Ozar «Otashkada», Somiyning «Tuhfai Somiy», Nisoriy «Muzakkiri ahbob» asarlarida ayrim ma'lumotlar keltiradilar, ijodidan namunalar beradilar. «Radoyif ul-asqh'or», «Milliy tatabbular majmuasi», «Fathnomai xoniy»da ham ma'lumotlar uchraydi.

Navoiy Shunday yozadi: «Muhammad Solih - ismi bilan Solih taxallus qilur. Nur Saidbek o'g'li dururkim, ko'p vaqtlar Chahorjo'y navohisidin Adoq navohisiga degincha amorat qiladi va Sulton Abusaid mirzo eshigida, Ulug'bek va Jo'gi Mirzo eshigida sohib ixtiyor va jumlatul-mulk erdi... Tab'ida xeli diqqat va choshni bor. Xatka ham qobiliyati ko'pdur. Bu matla aningdurkim:

Nim oshifta gar pushid kokuli mohi tobonash,

Chi g'am az tiyragiyi shab, chun boshad subhi poyonash.

[Yarim parishon kokili Yorqin oy yuzini berkitgan ekan, tunning qorong'iligidan nima g'am bor, zeroiki tunning oxiri tongga aylanadiku]. Bobur «Boburnoma» asarida Muhammad Solih haqida Shunday yozadi: «Yana Muhammad Solih edi, choshnilik g'azallari bor, agarchi hamvorligi choshnisicha yo'qtur, turkiy she'ri ham bor, yomon aytmaydur. So'ngra Shayboniyxon qoshiga kelib edi. Filjumla rioyat qilib edi. Shayboniyxonning otiga bir turkiy masnaviy bitubtur... Bir yaxshi bayti budur:

Bo'ldi Tanbalga vatan Farg'ona,

qildi Farg'onani tanbalxona.

Hasanxoja Nisoriyning XVI asrda yozilgan va 288 shoir haqida ma'lumot beruvchi «Muzakkiri-ahbob» tazkirasida ham Muhammad Solih haqida ma'lumot keltiriladi. Unda Bobur huzurida o'qilgan bir ruboiy, uning M.Solihniki ekanligi, Majlisiy esa u yozgani haqida gap boradi. (Nisoriy. Muzakkiri-ahbob., 80-bet).

Amir M.Solih 1455-yilda Xorazmda tug'iladi. Ota avlodlari temuriylarga yaqin bo'lgan. Bobosi Amir Shohmalik Amir Temur va Mirzo Ulug'bek saroyida, otasi Nur Saidbek esa Mirzo Ulug'bek, Jo'gi Mirzo va Abu Said Mirzo saroyida xizmat qilgan. U Abu Saidning vasalli sifatida Xorazmni boshqarardi. Husayn Boyqaro hujum qilib Xorazmni egallaydi. Nur Said yaxshi mudofaa qilmaganlikda ayblanib, hibsga olinadi. Ixtiyoriddin qal'asiga qamaydilar. Jomiy tilagi bilan ozod etiladi. 1469 yilda Husayn Boyqaro Hirot taxtiga chiqadi. Abusaid yaqinlari qatorida bo'lgan Nur Said ham qatl etiladi. Keyinchalik Muhammad Solih «Shayboniynoma»sida bu fojialarni, qiyinchilik ko'rganini yozadi. «Kitob nazmining sababi» qismida shunday misralar bor:

Laqabi Solihu o'zi tolih,

Nur Said o'g'li Muhammad Solih.

Munoq ayturki, xudodin taqdir,

Chun otam ishiga berdi tag'yir -

Chiqti Xorazm diyori qo'lidin,

Xivaku Kot histori qo'lidin.

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC
SOLUTIONS

Tushti andin guzori Marv sori
Anda sovrildi evu eli bori.
Mani gardun sitami qildi yetim,
Ayladi kishvari g'am ichra muqim.
Xorliqlar bila o'stum bisyor,
Zorlig'lar bila ko'rdum ozor.
Har falokatki bo'lur dunyoda,
Hech qaysidin eman ozoda.
Gah Xuroson aro qildim manzil
Gah Samarqandga bo'ldum moyil...

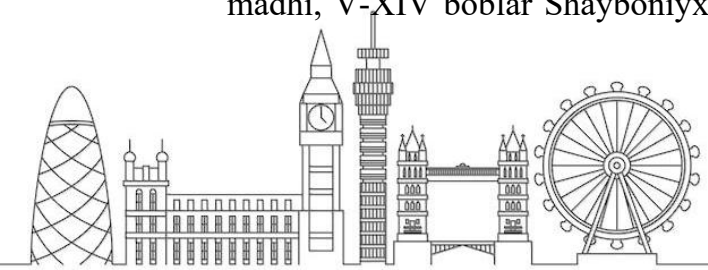
(«Shayboniynoma». 32-33-betlar)

M.Solih Jomiydan tahsil oladi. Arab va fors-tojik tillarini o'rganadi. Tarix, adabiyot, husnixat bilan shug'ullanadi. U temuriylarga kek saqlaydi. 1499-yilda Mullo Abdurahim degan amaldorning maslahati bilan temuriylar saroyidan ketadi. Shayboniixon tomoniga o'tadi. Shayboniixon unga yaxshi munosabatda bo'ladi. «Amirul-umaro» («amirlar amiri»), «malik-ush-shuaro» («Shoirilar boshlig'i») martabasini beradi. M.Solih Buxoroda, Chorjo'yda hokim vazifasida ishlaydi. 1505-1506- yilning boshida Niso shahriga dorug'a bo'ladi. 1510-1511- yillargacha Nisoda yashagan, Shayboniy vafotidan so'ng Buxoroga qaytadi. «Otashkada» da yozilishicha, 1535- yilda Buxoroda vafot etgan.

M.Solih lirik va epik Shoir. Uning lirik she'rlar to'plami to'la holda yetib kelmagan. Yuqorida qayd etilgan manbalar orqali ba'zi she'riy parchalar yetib kelgan. «Shaboniynoma»da ham she'rlari bor. Uning merosi haqida olimlar o'rtasida turli fikrlar mavjud. Ayrim tadqiqotchilar M.Solih «Majnun va Laylo», «Noz va Niyoz» nomli asarlar yozganini qayd etadilar. G.Vamberi «Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi» asarida «Layli va Majnun» ruhida masnaviy yozganini aytadi. Ammo M.Solihning asosiy merosi «Shayboniynoma» bo'lib qolmoqda.

Shayboniixon haqida Mullo Shodiy 76 bobdan iborat «Fathnomai xoniy» dostonini, Binoiy «Shayboniynoma» va «Futuhoti xoniy» («Xonning g'alabalari»), tarixchi Ro'zbexon «Mehmonnomai Buxoro» asarini yozgan. M.Solihning «Shayboniynoma» asari 1510-1511-yillarda Qosim degan kotib tomonidan ko'chirilgan. U Venada saqlanadi. 1885-yilda Vamberi nashr ettirgan. 1904- yilda rus turkshunosi Melioranskiy Peterburgda asl matnini nashr ettirdi. 1961- yilda O'zbekistonda to'la holda bosib chiqarildi.

«Shayboniynoma» Shayboniixoniga bag'ishlangan doston. Unda temuriylar bilan Shayboniylar o'rtasida kurash, jang-u jadallar tasvirlangan. Prof. N.Mallayevning fikricha, doston 8902 misradan iborat bo'lib, 76 bobga bo'lingan. 16 bob muqaddima. Bu qismlarda an'anaviy tarzda hamd, munojot, na't, Shayboniixon madhi, uning aqli, ilmi, Qur'on o'qish mahorati, qilichi, kiyimlari, karami, hunarlari, kitobning yozilish sabablari kabilar haqida yoziladi. 1-3-boblar diniy xarakterda, IV bob so'z ta'rif va Shayboniixon madhi, V-XIV boblar Shayboniixon ta'rif va tavsifi, XV bob «Kitob nazmining sababi»

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC
SOLUTIONS

haqida, XVI bob Mullo Abdurahimga ataladi. Dostonning asosiy qismi XVII bobdan boshlanadi. Bu boblarda 1499-1500, 1505-1506 yillarda ro'y bergan voqealar izchil bayon etiladi. Dostonda Shayboniynonning 1499-1500 yillarda Turkistondan Samarqandga qo'shin tortib kelishi, chekinishi, Buxoroni olishi, Qorako'l, Qarshi, G'uzor va boshqa joylardagi aholi qo'zg'olonlarini bostirishi, Samarqandni olti oy qamal qilishi, Boburning shaharni tashlab chiqishi, Shayboniynonning Samarqandni, keyinchalik Andijon, Toshkent, Hisor, Badaxshon kabi joylarni birma-bir zabt etishi tasvirlanadi. Doston 1504-1506- yillarda Shayboniynonning Xorazmga yurishi, uni egallab, Buxoroga qaytishi tasviri bilan yakunlanadi. «Shayboniynoma» o'zbek adabiyoti tarixida jangnomaning yangi turi, birinchi tarixiy dostondir. Asardagi obrazlar tarixiy shaxslardir. Shayboniynon va uning tarafdorlari Sulton Mahmud, Temur Sulton, Jonvafobiy bir tomon, Bobur, Husayn Boyqaro, Boqi Tarxon, Sulton Ali, Badiuzzamon kabi temuriylar ikkinchi tomon. Shoir doimiy tarzda obrazlarni tasvirlashda haqqoniylik yo'lidan bormaydi. Shayboniylarni ulug'laydi. Temuriylarni qoralaydi.

Dostondagi bosh obraz Shayboniynon. U (1451-1510) Dashti qipchoqda ko'chmanchi o'zbeklarning yirik davlatini vujudga keltirgan Abulxayrxonning nabirasidir. Shayboniynon (shoh Budog'ning o'g'li) butun umrini janglar bilan o'tkazgan hukmdor. Ayni paytda lashkarboshi, Shoir, ilm ahli homiysi edi. M.Solih Shayboniynonni maqtaydi:

Tengrining soyasi Shayboniynon
Kim ani qo'ydi xalifa rahmon.
G'aybdan oti Muhammad bo'ldi,
Qobili davlati sarmad bo'ldi... (25-bet)
O'zga xonlar kibi majlis qurmas
Ayshu ishrat soridin dam urmas
Boda ichmoq sori bo'lmas moyil,
Bir zamon ishidin ermas g'ofil. (27-bet)

Shoir Shayboniynonni «Jamshidi davron», «Sulaymoni zamon» deb ta'riflaydi. Iskandar, xalifa Haydar kabilarga tenglashtiriladi. Ilm-fanda esa Ibn Sino. Shoirligi esa bunday baholanadi:

She'rni xo'b tanir zavq bila
O'zi ham xo'b aytur shavq bila.
Turki ab'yoti erur sharbati nob,
Forsiy she'rlari ham serob. (29-bet)
Shoir temuriylarga yaxshi munosabatda bo'lmaydi. Boburni qoralaydi.

Chu Samarqandni oldi Bobur.
Xalq aro tafriqa soldi Bobur
Husn maydonig'a zolim kirdi
Zulm bozoriga ravnaq berdi... (73-bet)

M.Solih Boburga yordam bergan, shaharni qattiq himoya qilgan Samarqand xalqini ham qoralaydi:

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC
SOLUTIONS

Ushbu so'zlar bila ul nodon el,
Qaysi nodonki bo'lak hayvon el
Shartlar ayladilar mustahkam

Qildilar qal'alarini mahkam. (83-bet)

Dostonda urush oqibatlari, xalqning ayanchli ahvoli ishonarli va ta'sirli qilib tasvirlangan. Samarqand xalqining qamaldagi ahvoli:

Toshqori meva chu bisYor o'ldi,
Ichkori xalq dilafkor o'ldi.
Toshqori meva sarosar pishti,
Ichkori ochligidin el shishti
Chun g'alomus eli bebok o'ldi

Teva, otga tamanok o'ldi...(92-bet)

Shahar ichida qirilgan, o'lgan kishilar manzarasi ham ta'sirli tasvirlangan. Shoir tasviricha, dahshatlardan hatto ko'k ham yosh to'kadi:

Avvalo bir necha yog'di yomg'ur
Tomdi ko'kning yoshi mo'ldur-mo'ldur
Yog'di yomg'ur so'ngidin muncha qor
Kim, o'luklarga qilib mehr izhor.

Asarda Shayboniynoma qo'shinlarining talonchiligi ochiq tasvirlanadi. Xondamirning yozishicha, Shayboniy Buxoroni olgandan so'ng aholining butun mollarini talon qilishga buyruq beradi. Hisor aholisiga solgan jafolari dostonda mana bunday tasvirlanadi:

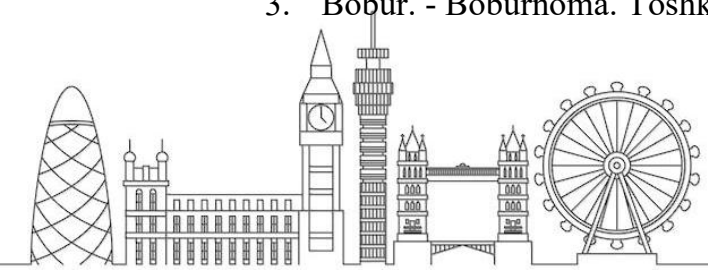
Qoysi qizini topa olmay, hayron,
Qoysi xotuni bila sargardon.
Qoysi inisidin ayrilg'on edi
Ohu faryodu fig'on qilg'on edi...
Qiz: «Ono» deb chekibon vovaylloh
Ono: «qiz» deb qilibon volayu oh...

«Shayboniynoma» voqealarni real tasvirlashi bilan xarakterli. Shoir badiiy tasvir usullaridan, tilda ham mahorat ko'rsatgan. Qarshilantirish, jonlantirish, mubolag'a, tarse, takror, o'xshatish, sifatlash kabi vositalardan keng foydalanilgan.

Xulosa qilib aytganda, «Shayboniynoma» asari nafaqat tarixiy manba, balki badiiy jihatdan yuksak darajadagi epik asar sifatida ham qadrlanadi. Asarda Shayboniynoma shaxsiyati, uning harbiy yurishlari, temuriylar davri tugab, yangi sulola – Shayboniylar davrining boshlanishi badiiy vositalar orqali tasvirlangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Muhammad Solih. - Shayboniynoma. Toshkent, 1989.
2. Alisher Navoiy. - Majolis un-nafois.
3. Bobur. - Boburnoma. Toshkent, 1989.

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC
SOLUTIONS

4. Hasanxoja Nisoriy. - Muzakkiri- ahbob. Toshkent, 1993.
5. A.Akramov, Muhammad Solih. Toshkent, 1966.
6. E.Shodiyev. - Muammad Solihning tojikcha she`rlari. «O`zbek tili va adabiyoti»
jurnali. 1971.
7. A.Ibrohimov. - XVI asr o`zbek adabiyotining asosiy xususiyatlari. Toshkent,
1976.

